

АРХІЛЕКСЕМИ ЯК ІНТЕГРАЛЬНІ ЛЕКСИЧНІ ОДИНИЦІ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Анна Середницька

Національний університет „Львівська політехніка”

Укладаючи ідеографічний словник на матеріалі 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення, ми виділили інтегральні слова різних рівнів узагальнення: непохідні дієслова, синоніми-домінанти, а також 53 архілексеми, які узагальнено передають значення лексичних компонентів цілих семантичних полів. Множину архілексем можна використовувати при укладанні словників-мінімумів, коротких тлумачних словників, посібників для вивчення української мови як іноземної, формуванні метамови для систем автоматичного опрацювання текстів.

Ключові слова: архілексема, ідеографічний словник, дієслова переміщення.

Знакова природа слів дає змогу групувати їх у лексикографічних працях як за схожістю звучання, так і за змістовою близькістю. За першим принципом організовані тлумачні словники, які побудовані на семасіологічній основі і дають спочатку „уявлення про графічний, фонетичний образ слова, а вже потім розкривають і поняття, які ними названі” [15: 22]. Спрямованість статті ідеографічного словника є зворотною, ономасіологічною: від концепту (поняття) до групи слів, які його виражають. Словникова стаття такого словника – це множина слів, значення яких виражають одне поняття.

Оскільки лексеми, які є мовними відповідниками одного поняття, близькі за семною структурою, у статті ідеографічного словника опиняються семантично споріднені слова. Їхні значення мають спільний набір сем, хоча і можуть відрізнятись певною кількістю диференційних ознак. Така організація ідеографічного словника дає змогу аналізувати спільні та відмінні риси значень слів, системні (синонімічні, квазі-синонімічні, антонімічні, словотвірні, гіперо-гіпонімічні) зв'язки між ними. Ідеографічний словник також увиразнює й інтегральні зв'язки у лексиці і мові загалом.

Як відомо, у мові існують центральні, інтегральні одиниці на різних її рівнях. На семному рівні ними є інтегральні семи [14: 126]. На лексичному – слова-центри з різним потенціалом узагальнення: непохідні слова, синоніми-домінанти, архілексеми. Непохідні дієслова виконують функцію семантичних центрів у групі своїх похідних. Синоніми-домінанти очолюють синонімічні ряди. Проте найзагальнішими словами-центрами є архілексеми – узагальнені, абстрактні слова, які очолюють найбільші групи близьких за значенням, але конкретніших дієслів. Лексичні одиниці такого типу дослідники називають базовими словами (Е.В. Кузнецова [9: 80]), ідентифікаторами (Ш. Баллі [1: 120–130]), словами-ідентифікаторами (Е.В. Кузнецова [6: 46], А.Г. Полукарова, [10: 32]), назвами полів (Ю.М. Караулов, [4: 138]), семантичними множниками (А.К. Жолковський, [3: 19]). Ми використовуємо термін Е. Косеріу – архілексема [5: 95].

Укладений ідеографічний словник охопив 8066 лексико-семантичних варіантів

(ЛСВ) дієслів переміщення. Під час його укладання ми виявили всі типи перелічених лексичних центрів: непохідні слова, синоніми-домінанти, і, нарешті, архілексеми, що є узагальненими лексичними еквівалентами груп дієслів, які можна порівняти зі семантичним полями. До складу цих полів входять і синонімічні ряди, і групи похідних від одного дієслова слів.

У ідеографічному словнику дієслів переміщення архілексема – це дієслово із загальним значенням, яке є найточнішим відповідником концепту. Значення архілексеми семантично нейтральне, позбавлене додаткових диференційних ознак, конотацій та емоційного забарвлення. Архілексема виконує роль мовного семантичного центру: її семна структура є спільною частиною значень усіх дієслів статті. Наприклад, семи „переміщатися” і „кроками”, які формують значення архілексеми *іти*, обов’язкові для всіх дієслів статті **Переміщатися кроками І.3.20**. Проте значення підпорядкованих архілексемі слів не обмежене інтегральними семами, вони містять додаткові диференційні семи, які вказують на модифікації процесу ходи: *плетися* = „переміщатися” + „кроками” + „повільно”; *доходити* = „переміщатися” + „кроками” + „до чого-небудь” тощо. Загалом значення дієслів на позначення процесу ходи містять складну систему диференційних ознак (49 лексико-семантичних ознак і 30 диференційних ознак, виражених словотворчими засобами), яка є найбагатшою порівняно з іншими полями у складі дієслів переміщення [12].

Залежно від складності семної структури цих слів, ми можемо виділити такі типи підпорядкованих архілексемі лексичних одиниць:

- а) похідні архілексеми, значення яких ускладнено диференційними ознаками, вираженими словотворчими засобами. Наприклад, значення ЛСВ *відходити І* складається з ознак „переміщатися” + „кроками” + „від чого-небудь”;
- б) синоніми архілексеми, значення яких містить лексико-семантичні диференційні ознаки, які вказують на модифікації процесу ходи. Наприклад, значення дієслова *плисти І* містить семи „переміщатися” + „кроками” + „безперервним потоком, масою”;
- в) похідні синоніми архілексем, значення яких, крім лексико-семантичних диференційних сем, містить диференційні ознаки, виражені словотворчими засобами. Наприклад, значення ЛСВ *розпливатися І* // складається з сем „переміщатися” + „кроками” + „безперервним потоком, масою” + „в різні боки, сторони, напрямки”.

Архілексеми дієслів переміщення можуть мати до чотирьох варіантів за ознаками односпрямованості / різноспрямованості переміщення та його самостійності / зовнішньої зумовленості: *іти І* (односпрямована архілексема самостійного переміщення) і *ходити І* (різноспрямована архілексема самостійного переміщення), *вести І* (односпрямована архілексема зумовленого стороннім впливом переміщення) і *водити І* (різноспрямована архілексема зумовленого стороннім впливом переміщення).

Варіанти архілексеми є додатковим засобом для розподілу статті на зони. Адже семантика дієслів у більшості статей модифікується за граматичними ознаками перехідності / неперехідності, близькими до самостійності / зовнішньої зумовленості переміщення, і лексико-граматичними ознаками односпрямованості / різноспрямованості [2: 206; 11: 66]. Кожному з варіантів архілексеми *іти* підпорядковані його синоніми та похідні дієслова, значення яких містить ті ж ознаки односпрямованості / різноспрямованості та самостійності / зумовленості дії, що й архілексема.

До речі, повна диференціація варіантів архілексеми за всіма можливими комбінаціями ознак відбувається лише у трьох статтях ідеографічного словника дієслів переміщення – **Переміщатися кроками І.3.20** (архілексеми *іти 1, ходити 1, вести 1, водити 1*), **Переміщатися за допомогою транспорту І.3.19** (архілексеми *їхати 1, їздити 1, везти 1, возити 1*), **Переміщатися, сунучись І.3.32** (архілексеми *сунутися 2, соватися 2, сунути 2, совати 3*).

Визначаючи множину архілексем, ми намагалися відтворити мовну картину переміщення і опиралися на мовні узагальнення, зафіксовані у метамові тлумачного словника. Адже, як відомо, визначення тлумачних словників відтворюють загальні закономірності існування лексичної системи і зв'язків у ній. Особливо актуальними для встановлення архілексеми є родо-видові визначення, оскільки архілексеми часто виконують у них роль родового слова.

У структурі родо-видового визначення можна виділити дві частини: загальну (рід) та спеціальну (вид). До першої входить основний відповідник реєстрового слова – дієслово, яке передає його родові ознаки, а друга частина визначення містить слова-конкретизатори, які є носіями диференційних ознак дієслова:

Реєстрове слово = основний відповідник (родові ознаки) + конкретизатори (видові ознаки) [7: 36]. Наприклад, *плетися 1* = основний відповідник (архілексема *іти*) + конкретизатор (прислівник *повільно*).

Родо-видове визначення є одним з найчастіше вживаних типів дефініцій. Так, у статті **Переміщатися кроками І.3.20** родо-видовим визначенням, основним відповідником у якому є архілексема, пояснено 85 % з 200 синонімів архілексем *іти, ходити*. Навіть якщо дієслово визначено словотвірним, синонімічним способом чи методом відсилання до іншого слова, ми можемо за допомогою методу ступеневої ідентифікації Е.В. Кузнецової піднятися до архілексеми. Згідно з концепцією Е.В. Кузнецової, значення слова (наприклад, *ширяти 1* ‘повільно кружляти, тримаючись у повітрі на нерухомо розпростертих крилах’) пояснюють, розкладаючи його визначення на основний відповідник *кружляти* та конкретизатори ‘повільно’, ‘тримаючись у повітрі на нерухомо розпростертих крилах’ [7: 36]. У свою чергу, значення основного відповідника *кружляти* можна розкласти на компоненти, аналізуючи визначення, в якому він сам є реєстровою одиницею: *кружляти 4* ‘плавно літати, описуючи кола’. Отже, основним відповідником дієслова *кружляти* є дієслово *літати* – різноспрямований варіант архілексеми *летіти*.

Статус архілексеми в ідеографічному словнику дієслів переміщення отримали родові слова, які найчастіше вживають у визначеннях слів певної словникової статті. Наприклад, у статті **Починати переміщатися І.5.1** більшість дієслів визначена через архілексеми **вирушати**, значно менше – через однокореневе до нього *рушати* чи її синонім *відправлятися*.

Нижче наведено перелік встановлених архілексем в алфавітному порядку, у супроводі їхніх варіантів за ознаками односпрямованості / різноспрямованості і самостійності / зовнішньої зумовленості дії. Визначення архілексем подано у такому вигляді, як їх формулює тлумачний словник української мови [13]:

бігти ‘прискорено пересуватися на ногах; рухатися, швидко переставляючи ноги’,
бігати ‘швидко пересуватися на ногах у різних напрямках’;

вертатися ‘їти, їхати і т. ін. назад; повертатися’;

випереджати ‘рухаючись в одному напрямку з ким, чим-небудь швидше, обганяти, опинятися попереду’;

віддалятися ‘переміщатися на певну віддаль від кого-, чого-небудь’, *віддаляти* ‘переміщаючи, відстороняти на певну відстань від кого-, чого-небудь’;

віяти ‘рухатися (про повітря)’, *гуляти* ‘швидко, з великою силою рухатися в різних напрямках (переважно про вітер)’, *обвівати* ‘обдавати, охоплювати подувом, повівом вітру, струменем повітря і т. ін.; овівати, обдувати’, *нести* ‘захопивши силою свого руху, швидко пересувати (про вітер, течію води і т. ін.)’;

вставати ‘підводитися, ставати на ноги’, *ставити* ‘примушувати кого-небудь або допомагати комусь стати на ноги, набути вертикального (стоячого) положення’;

гнати ‘змушувати рухатися в певному напрямку’, *ганяти* ‘те саме, що гнати, гонити 1, 2, 5, 7, але означає дію, яка відбувається в різний час в різних напрямках’;

гнатися ‘переслідувати кого-небудь, що-небудь; бігти за кимось, чимось, наздоганяючи’, *ганятися* ‘те саме, що гнатися і гонитися 1, 2, 3 тією різницею, що означає дію, яка відбувається в різних напрямках або повторюється’;

збиратися ‘сходитися, з’їжджатися, злітатися і т. ін. в одне місце’, *збирати* ‘скликати, зганяти, зводити до купи (людей, тварин)’;

зупинятися ‘переставати рухатися, припиняти свій рух; ставати, спинятися’, *зупиняти* ‘припиняти рух кого-, чого-небудь, примушувати когось або щось стати, спинитися’;

іти ‘ступаячи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі (про людину або тварин); протилежне бігті’, *ходити* ‘ступаячи ногами, переміщатися, змінювати місце в просторі (переважно в різних напрямках) протягом певного часу (про людину, тварин); протилежне стояти’, *вести* ‘спрямовувати рух кого-небудь, допомагати або примушувати йти’, *водити* ‘тримаючи когось за руку, лікоть і т. ін., допомагати йти’;

іти 12 ‘виходити, виділятися з чого-небудь (про дим, тепло, запах тощо)’, *ходити* ‘поширюватись, переміщаючись (про хмари, дим, туман і т. ін.)’;

іти 2 // ‘пересуватися в небі (про небесні світила, хмари)’, *ходити* ‘пересуватися в небі (про небесні світила)’;

іти 2 // ‘пересуватися в небі (про небесні світила, хмари)’, *ходити* 5 // ‘поширюватись, переміщаючись (про хмари, дим, туман і т. ін.)’;

іхати ‘рухатися, переміщатися в певному напрямку водою або суходолом за допомогою яких-небудь засобів пересування’, *їздити* ‘іхати (у 1 значенні) багато разів або в різних напрямках’, *везти* ‘пересувати, переміщати якимсь транспортом кого-, що-небудь з одного місця на інше’, *возити* ‘переміщати, пересувати, доставляти кого-, що-небудь машиною, возом і т. ін.’;

кидати ‘махнувши рукою (руками), примушувати летіти, падати те, що є в руці (в руках)’;

класти ‘надавати кому-небудь, чомусь лежачого положення’;

ковзати ‘плавно рухатися, посуватися по гладкій, слизькій поверхні’;

коливатися ‘ритмічно рухатися з одного боку в інший, назад і вперед або зверху вниз’, *коливати* ‘змушувати коливатися (у 1 значенні)’;

котитися ‘обертаючись, пересуватися у певному напрямі’, *котити* ‘пересувати круглий предмет у певному напрямі, обертаючи його’;

крутитися ‘робити обертові, колові рухи; обертатися’, *крутити* ‘надавати чомусь обертового руху; обертати’;

летіти ‘пересуватися в повітрі за допомогою крил (про птахів, комах та ін.)’, *літати* ‘те саме, що летіти 1, але означає рух, що відбувається в різний час і в різних напрямках’;

лягати ‘приймати горизонтальне положення, розпластувачись усім тілом на чому-небудь (про людей і деяких тварин); протилежне вставати’, *класти* ‘надавати кому-небудь, чомусь лежачого положення’;

метушитися ‘рухатися безладно, похапливо або заклопотано; робити що-небудь, поратися, порядкувати поспішно’;

мчати ‘пересуватися, переміщатися з великою швидкістю’, *носитися* ‘те саме, що нестися 1, але з позначенням повторюваності, тривалості дії, що відбувається в різний час або в різних напрямках’, *мчати* ‘дуже швидко вести, нести, переміщати когось, щось’;

наближатися ‘переміщатися на ближчу віддаль до кого-, чого-небудь’, *наближатися* ‘присувати, переміщати на ближчу відстань до кого-, чого-небудь’;

наштовхуватися ‘рухаючись, натикатися, наскакувати на якусь перешкоду’, *наштовхувати* ‘штовхаючи, змушувати натикатися, наскакувати на що-небудь’;

нести ‘узявши кого-, що-небудь у руки або навантаживши на себе, переміщати, доставляти кудись’, *носити*; ‘те саме, що нести 1, 2, але з позначенням повторюваності, тривалості дії, що відбувається в різний час або в різних напрямках’;

опускатися ‘переміщуватися нижче, спускатися донизу’, *надати* ‘переміщатися, валитися, спрямовуватися і т. ін. зверху вниз під дією власної ваги’, *опускати* ‘переміщувати нижче, донизу’;

переміщатися ‘змінювати місце свого перебування, пересуватися з одного місця на інше’, *переміщати* ‘змінювати місцезнаходження чого-небудь, переносити з одного місця на інше’;

переправлятися ‘переїжджати або переходити через яку-небудь водну перепону, труднопрохідне місце’, *переправляти* ‘перевозити або переводити через яку-небудь водну перепону, труднопрохідне місце’;

перетинати ‘рухатися, переміщатися уперек чого-небудь, у поперечному напрямку’;

підніматися ‘іти, їхати на гору, іти сходами і т. ін.’, *піднімати* ‘узявши, переміщати (підводити, підносити і т. ін. знизу вгору);

плисти ‘пересуватися у воді або по воді в якомусь напрямку за допомогою певних рухів тіла, спеціальних органів або знарядь’, *плавати* ‘пересуватися в різних напрямках, тримаючись на поверхні води або в воді’;

повертати 2 ‘змінювати напрямок свого руху, робити поворот; звертати’, *повертати 4* ‘змінювати напрямок руху кого-, чого-небудь в інший бік’;

повзти ‘повільно пересуваючись, рухатися у певному напрямку’, *повзати* ‘повільно пересуваючись, рухатися у різних напрямках’; *сповільнюватися* ‘ставати повільнішим, зменшувати свою швидкість’, *сповільнювати* ‘робити повільнішим, зменшувати швидкість чого-небудь’;

повзти 1 ‘пересуватися по поверхні всім тілом, або на коротких ніжках у певному напрямку (про плазунів, комах і т. ін.)’, *повзати* ‘пересуватися у різних напрямках по поверхні всім тілом або на коротких ніжках (про плазунів, комах і т. ін.)’;

подорожувати ‘здійснювати подорож (у 1 знач.)’;

прямувати ‘переміщатися в певному напрямку’;

розміщатися ‘сідати або вставати в певних місцях, займати місця’, *розміщати* ‘розставляти, розсаджувати або розкладати кого-небудь, що-небудь у певних місцях, у певному порядку’;

розходитися ‘залишаючи місце збору, перебування, іти в різні боки, місця (про всіх або багатьох)’;

рости ‘ставати більшим на зріст, довшим, вищим, збільшуватися в результаті життєвого процесу (про людину, тварини, рослини)’;

рушати ‘починати рух, пересування, переміщення’;

сипатися ‘падати (про що-небудь сипке або дрібне)’, *сипати* ‘змушувати падати куди-небудь, поступово випускаючи щось сипке або дрібне’;

сідати ‘зігнувши корпус, опуститися сідницями; займати місце на сидінні’, *садити* ‘допомагати кому-небудь або примушувати чи запрошувати когось сісти; саджати’;

слати ‘відправляти що-небудь поштою або через посильного для передачі комусь, посилати’;

стрибати ‘робити стрибок, стрибки; скакати’;

сунутися ‘соваючись, наближатися до кого-небудь, чого-небудь; підсуватися’, *соватися* ‘переміщатися по якійсь поверхні (на сідницях, на руках, усім тілом і т. ін.)’;

сунути ‘соваючи, переміщувати, ставити що-небудь на інше місце; пересувати’, *совати* ‘переміщувати що-небудь, рухаючи по якійсь поверхні вперед і назад, у різні боки’;

сунутися 1 // ‘змінювати своє положення в просторі (приклад – хмара, сонце, тінь, туман)’, *ходити* 5 // ‘поширюватись, переміщаючись (про хмари, дим, туман і т. ін.)’;

сунутися 1 // ‘змінювати своє положення в просторі (приклад – хмара, сонце, тінь, туман)’, *ходити* 5 // ‘з’являтися то в одному, то в іншому місці (про світло, проміння, тіні і т. ін.)’;

танцювати ‘виконувати танець’;

текти ‘переміщати свої води в певному напрямі (про річку, струмок і т. ін.); плисти’, *литися* ‘текти струменем’, *лити* ‘змушувати текти, витікати яку-небудь рідину’;

тягти ‘нести на собі чи в руках що-небудь важке великого розміру, що звичайно торкається землі’, *тягтися* ‘будучи прикріпленим, прив’язаним і т. ін. до кого-небудь, чого-небудь, переміщатися за ним’, *тягати* ‘пересувати, переміщати що-небудь, не відриваючи від землі, підлоги і т. ін.’.

Архілексема та її варіанти – це базові узагальнені лексичні одиниці, навколо яких групуються інші слова, складніші за семною структурою. Архілексеми не тільки входять до основного лексичного запасу мови, вони становлять його ядро. Таких слів у мові є порівняно небагато. Наприклад, значення 8066 ЛСВ дієслів переміщення узагальнюють 53 архілексеми (з варіантами за ознаками односпрямованості / різноспрямованості та самостійності / зумовленості дії – 104). Кожне з них є центральним словом словникової статті, яка за складом наближена до лексичного поля. Введення до структури статті центральної лексичної одиниці дає змогу висвітлити лексико-семантичні зв’язки між компонентами статті, провести типологізацію диференційних ознак, за якими відрізняються лексичні одиниці статті від архілексеми та одна від одної.

Оскільки архілексеми є узагальненими лексичними еквівалентами цілих груп близьких за змістом, але конкретніших дієслів, їх треба вивчати передусім і вводити як основний лексичний запас у посібники для вивчення української мови як іноземної. Разом з співвідношенням між кількістю дієслів переміщення (8066) і кількістю центральних лексичних одиниць, які узагальнено передають їхнє значення (53), свідчить про доцільність використання множини архілексем як метамови для систем автоматичного опрацювання текстів. Множину архілексем можна використовувати

при формуванні словників-мінімумів, коротких тлумачних словників, при укладанні посібників для вивчення української мови як іноземної, а в перспективі – у системах семантичного аналізу і синтезу.

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К., 1993.
3. Жолковский А.К. О правилах семантического анализа // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Сборник научных трудов МГПИИЯ. – 1964. – Вып. 8. – С. 17–32.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976.
5. Косериу Е. Лексические солидарности // Вопросы учебной лексикографии. – М., 1969. – С. 93–104.
6. Кузнецова Э.В. Категория типичных идентификаторов как основа для выделения лексико-семантических групп глаголов // Актуальные проблемы лексикологии. – Ч. 1. – Томск, 1971. – С. 46–52.
7. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М., 1989.
8. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов // Вопросы металингвистики. – Л., 1973. – С. 84–95.
9. Кузнецова Э.В. Части речи и лексико-семантические группы слов // Вопросы языкознания. – 1975. – № 5. – С. 79–86.
10. Полукарова А.Г. Семная структура ЛСГ глаголов соединения // Классы глаголов в функциональном аспекте. – Свердловск, 1986. – С. 32–36.
11. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
12. Середницька А.Я. Структура семантичного поля дієслів ходи в ідеографічному словнику дієслів переміщення // Вісник „Проблеми української термінології”. – Львів, 2006. – № 559. – С. 96–99.
13. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1–11.
14. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К., 1990.
15. Украинский семантический словарь: Проспект. – К., 1990.

THE CENTRAL WORDS – ARCH LEXONS – AND THEIR PLACE IN STUDYING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Anna Serednytska

Lviv Polytechnic National University

In the process of this research, 53 arch lexons – general notions that report basic semantics for more than 8066 lexico-semantic variants of the verbs of motion – were determined. The research results can be used in some fields of linguistic theory and practice: in forming of meta-language for automatic semantic analysis and synthesis; in creation of short explanatory dictionaries; and in writing textbooks for studying Ukrainian as a foreign language.

Key words: arch lexons, ideographic dictionary, verbs of motion.